

"ЛЮБОСТРАСНІ" ХВОРОБИ: ПОГЛЯДИ НА ЕТІОЛОГІЮ ТА ЛІКУВАННЯ МЕТОДАМИ НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ

У статті приділена увага народним методам лікування венеричних та статевих хвороб, а також поглядам на їх етіологію.

Ключові слова: хвороби, лікування, здоров'я.

Народна медицина належить до добре досліджених ділянок традиційного знання. Перші розвідки в цій царині були здійснені ще часи становлення етнографічної науки¹, а останні охоплюють перші роки ХХІ сторіччя². Між тим, навіть в цій галузі є малодосліджені (або й зовсім не досліджені) теми. Йдеться, насамперед, про лікування статевих, венеричних хвороб, а також народні погляди на їх походження.

Одразу слід зазначити, що досліджувати таке питання досить складно. Основна проблема полягає в недостатній кількості джерел. Причини зрозумілі – дослідникам було вкрай важко дістати відомості про таку інтимну інформацію (якщо вони взагалі ставили собі це за мету): "Селяни взагалі з відразою ставляться до вчених і тому часто приховують свої хвороби. Жінки особливо соромляться показувати їм свої недуги, на які страждають, найчастіше вони відмовляються або не наважуються відповідати на їх розпитування, коли йдеться про захворювання, відомості про які здаються їм непристойними. Ще з більшим небажанням вони дозволяють робити необхідне обстеження. Зрештою, хворі воліють приймати поради і ліки від тих людей, які належать до одного з ними класу і які їм ближчі. Вони більше довіряють їм; часто вони вважають, що лікарі надто освічені, щоб могли принижувати себе, обстежуючи недуги, які вважають ганебними", – писав ще у середині ХІХ ст. французький лікар Г. де ля Фліз³. Проте така сама тенденція спостерігалася і на початку ХХ ст. Зокрема, в рукописній праці лікаря С.Верхратського наголошується: "Про венеричні недуги знали мало, соромились навіть говорити про них"⁴.

Найчастіше в етнографічних матеріалах ХІХ ст. згадуються такі венеричні хвороби, як гонорея та сифіліс. Серед назв сифілісу є чимало варіантів: "пранці"⁵, "франць-венерії"⁶, "образа"⁷, "францы"⁸, "потеруха"⁹. В.Демич зазначає, що "слово "франци" в Черниговской и других малорусских губерніях перешло в "пранци", где так называют вторичные явления сифилиса, тогда как третичные зовутся иногда "гостецом"... Еще зовут они сифилис "французской и поганою болезнью"¹⁰. Що до останньої назви, то її можна пов'язати з народними уявленнями, притаманними всім східним слов'янам, про те, що представники інших етносів, передусім неправославного віросповідання (особливо євреї), придумали всі "неправильні" предмети та звичаї, які руйнують традиційні норми¹¹, а також є винними у поширенні специфічних хвороб¹². Також сифіліс називали "любострастною и щегольською"¹³ хворобою. Що стосується першої назви, то саме так називають сифіліс в історичних архівних матеріалах¹⁴.

Слід зазначити, що у всіх східних слов'ян концепція хвороби досить часто ґрунтується на понятті гріха. Нерідко хвороба сприймалася як Божа кара за гріхи, наслідок порушення встановлених заборон: "болезни, по ходячему деревенскому мнению, – попущение Божіе, наказание Господне за грехи"¹⁵. Захворювання на венеричні хвороби інколи пояснювалося Божою карою за недотримання заборон, які накладалися на статеве життя¹⁶. Окрім того, "крестьяне слепо верят, что болезни могут происходить под влиянием нечистой силы, дурного глаза, пущенного по ветру слова, "съ думы", "съ пристриту", и "съ переляку"¹⁷, у тому числі венеричні захворювання.

Суворо заборонялося мати статеві зносини з жінкою під час місячних¹⁸. Лікар Верхратський писав, що "в багатьох селах причиною гонореї, сифілісу вважали статеві зносини під час

місячних"¹⁹; "Пранці беруться від того, що чоловік налазить до жінки в той час, як вона не чиста"²⁰. Уникали мати зносини у період жіночої "нечистоти" ще й через переконання про те, що дитина, зачата у цей період, виросте виродком, упирем, убивцею²¹. Також вірили, що за порушення правил статевого життя людина могла бути покарана захворюванням на епілепсію²², яка донині вважається однією з найстрашніших хвороб²³. Заборонялося мати повторні зносини в одну ніч, а порушення заборони могло спричинити гонорею (зубриці)²⁴.

Серед інших причин захворювання, зокрема на сифіліс, називали спадковість: "такий род паршывый, такой завод"²⁵. Вірили, що людина могла захворіти й через застуду: "простудытсь чоловік, запортытсь кривъ, открываються раны"²⁶.

Варто навести записану В.Милорадовичем легенду про те, що "колысь пранцюватих було мало. Жинка найшла сорочку и надила. Напалы пранци и семья заразилась"²⁷. Справді, за народними віруваннями, хворобу можна було передати разом із підкинутими речами: коли людина підіймає незнайому їй річ, хвороба переходить на неї. Слід зазначити, що такі вірування вельми поширені й нині.

За відомостями, наведеними М.Ф.Сумцовим, "пранці (сифіліс) погана хвороба, колись зовсім була невідома, а потім зустрічалась тільки зрідка, здебільшого по містах поміж розпусними людьми. В останні роки, особливо за час війни, вона почалась занадто поширяться; здебільшого в села позаносили її солдати та фабричні робітники"²⁸. Проте вчений дещо недооцінює поширеність цієї хвороби. За архівними матеріалами, ще до відміни кріпосного права у 1861 р. у деяких селах більшість населення хворіла на сифіліс. А за відомостями проф. В.Демича, сифіліс з'явився на Русі наприкінці XV ст. і поширився серед населення у минулі століття²⁹.

Що стосується лікування, то відомо, що селяни украй рідко зверталися до офіційної медицини навіть із звичайними хворобами, на чому неодноразово наголошували вчені та збирачі етнографічного матеріалу³⁰; що вже й казати про хвороби "сороміцькі". Лікувалися вдома підручними засобами або зверталися за допомогою до знахарів³¹: "в Киевской губернии... в деревнях печат сифилис знахари, знахарки и прочие "целители". В роли последних выступают иногда даже лица, сами перенесшие сифилис и потому, по мнению народа, опытные в лечении"³². До того ж "зараженные больные запускают в начале болезни, или обращаются за советом к цирюльнику или какому нибуть шарлатану, и наконец прибегают к медику тогда уже, когда болезнь глубоко укоренилась вследствие дурного лечения"³³.

Засоби і методи, які вживалися для лікування тих, хто "по неблагоразумию, подвергнулся опасности заражения" радили такі: мити статеві органи білим вином, водою з оцтом, вапняною водою з молоком³⁴. Для лікування, зокрема, сифілісу рекомендували вживати у великій кількості теплі слизуваті напої, рідкий вівсяний чи ячмінний відвар із додаванням меду чи масла, чай із бузини, прісну сироватку³⁵. Також у період лікування не радили вживати прянощів, солоних, гострих та кислих продуктів³⁶. Звичайно, слід було "отказаться от соития"³⁷.

Досить амбівалентним у цьому сенсі є ставлення до вживання міцних напоїв, зокрема горілки. З одного боку, вживання алкоголю слід було уникати³⁸, з іншого – "по окремих селах... пили при сифілісі багато горілки і ліки приймали лише на горілці"³⁹. Що стосується заборон чи дозволу на паління тютюну при венеричних захворюваннях, то це питання залишається відкритим, оскільки жодних відповідних згадок нами не знайдено. Водночас варто нагадати, що європейці, довгий час перебуваючи під впливом індіанських звичаїв та способу життя після відкриття Нового Світу, вважали тютюн одним із найкращих засобів від сифілісу, розладів шлунку, астми, ран, пухлин, опіків, головного болю тощо; лише згодом погляди на тютюн кардинально змінилися⁴⁰.

Венеричні хвороби лікували і з допомогою лікарських трав⁴¹. М.Сумцов писав, що "від пранців сажають на зілля з різних трав, паряться 12 день, а часом дають дуже гострі та шкідливі ліки, як селітру, мідь і т. ін."⁴².

Іноді хворі жили у знахарки певний період, під час якого вона займалася їх лікуванням. Останнє зводилося до того, що хворих 3 – 4 тижні годували не солоною й не кислою, досить злиденною та одноманітною їжею. Крім того, упродовж всього терміну лікування хворого поїли відваром коріння сарсапарелі (*Sassaparillae*)⁴³. Звичайно, найефективнішим способом запобігання хворобі вважалося "не полагаться на эти предохранительные меры и тщательно избегать всех случаев заражения"⁴⁴.

У літературі трапляються згадки про "женські болізни", але без будь-якої класифікації, тому досить часто визначити, про яку саме хворобу йдеться, складно. Зважаючи ж на те, що, як зазначав В.Демич, "діагностика у народа сбивчива, то етим об'ясняються общія названія для различных страданій"⁴⁵. Зокрема, при "уразі" (опущенні) матки "ставят по середине желудка стакан или новый горшок с теплою водою, что-то при этом нашептывая; горшок или стакан потом разбивают"⁴⁶. Цікаво, що цю хворобу лікували схожим способом, як і "золотник" ("підірваний живіт")⁴⁷. При лікуванні цієї хвороби використовували і відвари з трав, зокрема гуцули пили відвар "великого зілля" (Inula Hel)⁴⁸.

При геморої у чоловіків (кривоток) радили пити відвар кривавнику⁴⁹, звіробою⁵⁰. Серед чоловічих статевих хвороб згадується імпотенція ("остуда"), яку лікували з допомогою народної медицини та магії. Слід зазначити, що крім природних чинників виникнення цієї хвороби в народі вірили, що її можна "зробити"⁵¹. В.Кравченком зафіксовано більш практичне народне пояснення, що остуда "у мужчин буває с того, шо богато любе"⁵².

При лікуванні імпотенції широко використовували трави. Зокрема, велику популярність мав зозулинець (Orchis L.), назва якого перекладається з грецької як "калитка", "ядро". У знахарстві бульби зозулинців використовували при статевій немічності та як збуджувальний засіб⁵³. До речі, з цією метою зозулинець використовують і нині: при імпотенції радять уживати відвар бульб на молоці. Після застосування таких ліків, запевняє поліська "зілляница", чоловік буде "рабочий і в постелі годний" (запис. авторки у с. Лука від перес. із с. Рудня-Радовельська). Слід зазначити, що роль об'єктивних ознак рослин (їх колір, запах, смак, форма) мали вагоме значення у формуванні мети їх застосування в народній медицині⁵⁴. В даному разі зозулинець, коріння якого нагадує за формою чоловічі геніталії, використовують як приворотне зілля, а також проти статевої немічності та безпліддя. Цікаво, що в науковій медицині бульби зозулинця використовують для виготовлення ліків, які вживають лише як засіб проти отруєння⁵⁵. Як бачимо, у народній медицині функція трав дещо ширша.

Однією з найстрашніших статевих хвороб вважалося безпліддя, яке в багатьох випадках пояснювалося як кара Бога за гріхи⁵⁶, певну провину перед Богом. "Не вгодна, не достойна в Бога"⁵⁷ – так часто пояснювали жінки свою бездітність. Слід зазначити, що безпліддя у родині вважалося за особливе нещастя⁵⁸. Бездітні пари вважалися проклятими, такими, яким "не завідує Бох"⁵⁹, бо вони не виконали свого головного земного призначення – "ни лишили свого насіння, приплодку"⁶⁰. У народі вважали, що "бездітні люде не доступають царства, бо за них нема кому молитись"⁶¹. Такі погляди базувалися на тому, що народження дітей вважалося за головне життєве призначення людини: "люди на то си зходе, поберают и любе, аби мати діти"⁶². Потрібно наголосити на тому, що таке ставлення до бездітності як до великого горя і, певною мірою, – кари за гріхи сформувалося ще з часів Київської Русі⁶³.

Одним із гріхів, який міг викликати безпліддя, вважався зроблений жінкою у минулому аборт – "зігнання плоду", після чого Бог її покарав. Також безпліддя вважалося карою за інші гріхи: зраду чоловіка, несумлінність у молитві, недотримання посту, порушення часових заборон на статеві зносини, чарівництво⁶⁴.

Відразу слід зазначити, що крім уяви про Божу кару в народі існували інші погляди на причини безпліддя: раціональні та магичні. Зокрема, одним із найпоширеніших вірувань було таке, що при пологах баба-повитуха замість того, аби зав'язати пупка дитині "матіркою" – "материнською" лляною чи конопляною пряжею, щоб воно було плодове, зав'язувала плоскінною⁶⁵. Могли застосувати такий метод і навмисне через бідність, боячись, що не вдасться прогодувати не тільки дітей, а й онуків. Проте до такого методу вдавалися вкрай рідко: "не годиться, гріх". Досить часто припускали, що безпліддя "хтось наслав", або давали таке пояснення: "животи в його або в неї не підхожі, або в його закороткий, або в неї осунені, або матка не на місці, або слабе котре з їх, або плоти не донесе до місця або спуститься на перед і плоти не збіглись разом"⁶⁶. Більша провина лягала на жінку, хоча знали, що головною причиною може бути безпліддя чоловіка⁶⁷.

Лікувалося безпліддя різними методами: жінки пили вивари з лікарських трав, ходили до знахарів і ворожок⁶⁸. Так, ефективним вважалося підкурювання жінок безплідним листям розмарину, м'яти, сабуром. Використовували відвар барвінку, "могильця", суху розтерту пуповину кішки, заячий жир; давали жінці випити три краплини крові з пупа новонародженої

дитини⁶⁹. Ходили на богомілья по монастирях, особливо в Києво-Печерську лавру, служили акафісти Спасителю, Божій Матері, а також святим, зображеним із малими дітьми на руках: Симеону Богоприїмцю та Севастьяну⁷⁰. За одним із поширених звичаїв, під час обітничі – служби, яку замовляли у печерах, неплідні батьки тримали на руках труну з мощами одного з 14 тис. малюків, убитих Іродом⁷¹, – "держать младенчика". Крім того, досить часто роздавали милостиню злиденним та на потреби храму, ходили по церквах, ставили свічки, багато молилися.

Що стосується молитов, то в них найчастіше зверталися до Богородиці, особливий культ якої склався ще з часів Київської Русі. Здебільшого Богородиця сприймалася не лише як Божа Матір, а як мати і кожної окремої людини, й усього людства. Саме її вважали головною розпорядницею сили плодючості⁷². Тому не дивно, що в таких випадках найчастіше зверталися до Богородиці.

По допомогу зверталися й до інших сакральних покровителів жіночої статі: Параскеви П'ятниці, жон-мироносиць тощо. М.Гримич пов'язує це з тим, що вся українська таємна обрядовість пов'язана із жіночою статтю: лікувальний обряд виконували майже завжди жінки; більшість хвороб мають назви жіночого роду, тому і вважалося за необхідне молитися покровительці жіночої статі⁷³.

Отже підсумовуючи все сказане вище, зазначимо, що лікування статевих та венеричних захворювань відбувалося в українській традиційній спільноті насамперед з допомогою методів народної медицини. З огляду на нечітку, ситуативну народну діагностику такого роду хвороб говорити з певністю про раціональність та ефективність їх лікування не можемо. Між тим для лікування такого роду недуг траволікування та перераховані вище магічні засоби вважалися дієвими та ефективними.

¹ Ніс С. Про хвороби і як їм запобігти. – К., 1874. – 54 с.; Гринченко Б.Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1895 – 1897. – Вып. 1 – 2; Милорадович В.П. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. – К., 1902; Гайдай М. Про "зільницький" обряд і сполучені з ним пісні // Етнограф. Вісник – 1927. – Кн. 3. – С. 95 – 101 та інші.

² Швидкий С.М. Народне лікування українців Південної Слобожанщини: – історія розвитку, сучасний стан, регіональна специфіка: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; Серебрянникова Н.І. Обрядові аспекти народної лікувальної практики слов'янського населення Південно-Західної України. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Колодюк І. Народна медицина у традиційній культурі українців Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.

³ Фліз, Г. де ля. Альбоми. – К., 1999. – Т. 2. – С. 720

⁴ Верхратський С.А. Український медичний фольклор. // Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (далі ІМФЕ). – Ф. 14-3. – Од. зб. 452. – Арк. 176.

⁵ Коваленко Г., Манжура И. К народной медицине малоруссов. // Этногр. обозр. – 1891. – № 4. – С. 175.

⁶ Демич В. Сифилис, венерические и кожные болезни и их лечение у русского народа // Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии. – СПб., 1901. – С. 339.

⁷ Шухевич В. Гуцульщина. – С. 256.

⁸ Києвлянин. – 1875. – № 31.

⁹ Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці, 2000. – С. 19.

¹⁰ Демич В. Вказ. праця. – С. 340.

¹¹ Курочкін О. Образ єврея в драматично-ігровому фольклорі українців (до проблеми етнічної ідентифікації) // Народна творчість та етнографія. – № 6. 2008. – С. 31 – 33; Белова О.В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. – М., 2005. – С. 48 – С. 214.

¹² Там само. – С. 61.

¹³ Демич В. Вказ. праця. – С. 340.

¹⁴ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 982; Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 928; Ф. 442. – Оп. 35. – Од. зб. 612.

¹⁵ Демич В. Вказ. праця. – С. 344.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

- ¹⁸ Сельский домашний лечебник: Руководство для помещиков, сельских священников, управляющих именьями и сельских хозяев, содержащих в себе краткие и ясные наставления, как сберечь свое здоровье, предохранить себя от болезней или вылечиться простыми домашними и недорогими средствами / Соч. д-ра Г.Ф.Паулицкого. – СПб., 1855. – Т. 1. – С. 202; Онищук А. З народного життя гуцулів // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т. 15. – С. 91; Гр(ушевський) М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: Матеріали з полудневої Київщини / Обробив З.Кузеля. Матеріали до україно-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. 8. – С. 82; Ігнатенко (Колодюк) Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі // Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. [Наук. ред. М.Гримич] – К., 2010. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – 2010. – С. 5 – 19.
- ¹⁹ Верхратський С.А. Вказ. праця. – Арк. 73.
- ²⁰ Там само. – Арк. 176.
- ²¹ Ігнатенко (Колодюк) І. Народні ембріологічні уявлення українців. // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / Наук. ред. М.Гримич. – К., 2008. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 3 – 12.
- ²² Кабакова Г. Антропология женского тела в славянской традиции. – М., 2001. – С. 41.
- ²³ Колодюк І. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.). – К., 2006. – С. 78 – 81.
- ²⁴ Верхратський С.А. Вказ. праця. – Арк. 177.
- ²⁵ Милорадович В.П. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. – С. 88.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002. – С. 172.
- ²⁹ Демич В. Вказ. праця. – С. 339.
- ³⁰ Пантюхов І. Доктора и знахари // Киевлянин. – 1869. – № 44. – С. 177; Шамраевский А. Статистическое описание Бобровицкой дачи. // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 274; Шарко Є. Из области суеверий малороссов Черниговской губернии (народная медицина и представление о загробной жизни) // Этногр. обозр. – 1891. – Вып. 1. – С. 169 – 173; Доманицький В. Народна медицина в Ровенському повіті на Волині. // Матеріали до україно-руської етнології. – Л., 1905. – Т. 6. – С. 101; Вовк Хведір. Студії з української етнології та антропології. – К., 1995. – С. 205.
- ³¹ Киевлянин. – 1875. – № 31; Коваленко Г., Манжура І. К народной медицине малороссов // Этногр. обозр. – 1891. – № 4. – С. 176.
- ³² Демич В. Вказ. праця. – С. 361.
- ³³ Сельский домашний лечебник. – С. 210.
- ³⁴ Там само. – С. 207.
- ³⁵ Там само. – С. 208.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Верхратський С.А. Вказ. праця. – С. 176; Пантюхов І. Местная народная медицина // Киевлянин. – 1875. – № 23.
- ⁴⁰ Богданов К. Повседневность и мифология: исследования по семиотике культурной действительности. – СПб., 2001. – С. 289.
- ⁴¹ За однією з легенд, "когда женщины не могли выпросить у Бога милосердия за грехи праматери, то послали детей, которым Бог сказал, чтобы люди, для отвращения болезней и смерти, искали средства вокруг себя – на земле: зілля та коріння; на вопрос детей, как их найти? – Знатимуть, ответил Бог". (Трусович І. Зілле (Предания, пословицы и песни жителей Полесья). // Киевлянин. – 1865. – № 107. – С. 423.)
- ⁴² Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002. – С. 174.
- ⁴³ Коваленко Г., Манжура І. Вказ. праця. – С. 176.
- ⁴⁴ Сельский домашний лечебник. – С. 207.
- ⁴⁵ Демич В. Вказ. праця. – С. 343.
- ⁴⁶ Трусович І. Зілле (Предания, пословицы и песни жителей Полесья). – С. 423.

- ⁴⁷ Детальніше див.: Колодюк І. Вказ. праця. – С. 85 – 86.
- ⁴⁸ Шухевич В. Вказ. праця. – С. 255.
- ⁴⁹ Кравченко В. Звичаї в с. Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостях, Житомирського повіту на Волині. – Житомир, 1920. – С. 150.
- ⁵⁰ Сумцов Н. Очерки народного быта (из этнографической экспедиции 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). – Харьков, 1902. – С. 52.
- ⁵¹ Маркович В. Знахарки нового типа. // Киев. старина. – 1891. – Т. 35. – С. 417 – 418.
- ⁵² Кравченко В. Вказ. праця. – С. 150.
- ⁵³ Носаль М.А., Носаль І. М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. – К., 1965. – С. 87.
- ⁵⁴ Колосова В.Б. Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект. – М., 2009. – С. 18.
- ⁵⁵ Мамчур Ф.І. Довідник з фітотерапії. – К., 1986. – С. 178.
- ⁵⁶ Тально-Грынцевич Ю.Д. Народное акушерство в Южной Руси. – Чернигов, 1889. – С. 6.
- ⁵⁷ Гр(ушевський) М. Вказ. праця. – С. 84.
- ⁵⁸ Яшуржинський Хр. Поверья и обрядность родин и хрестин. // Киев. старина. – 1893. – № 7. – С. 74; Дерлиця М. Селянські діти // Етногр. зб. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 121.
- ⁵⁹ Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині. // Матеріали до української етнології. – Т. XVIII. – Львів, 1918. – С. 86.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1925. – Т. 4. – С. 633.
- ⁶² Шекерик-Доників П. Вказ. праця.
- ⁶³ Пушкарева Н.Л. Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в X – XV вв.) // Этногр. обозр. – 1996. – № 6. – С. 95.
- ⁶⁴ Колодюк І. Традиційні уявлення українців про Божу кару за гріх "витравлювання плоду". // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.: – К., 2007. – Вип. № 22. – С. 34 – 40.
- ⁶⁵ Корзонюк М.М. Волинське Надбужжя (фольклорно-етногр. зб.) // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 14-3. – Од. зб. 1194. – Ч. 1 – Арк. 336.
- ⁶⁶ Гр(ушевський) М. Вказ. праця. – С. 118.
- ⁶⁷ Там само. – С. 116.
- ⁶⁸ Дерлиця М. Вказ. праця. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 121.
- ⁶⁹ Тально-Грынцевич Ю.Д. Вказ. праця. – С. 26.
- ⁷⁰ Гр(ушевський) М. Вказ. праця. – С. 117.
- ⁷¹ Яшуржинський Хр. Вказ. праця. – С. 74; Гр(ушевський) М. Вказ. праця. – С. 117; Тально-Грынцевич Ю.Д. Вказ. праця. – С. 27.
- ⁷² Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 149 – 158.
- ⁷³ Там само. – С. 332.

В статье рассматриваются народные методы лечения половых и венерических болезней, также воззрения народа на их происхождение.

Ключевые слова: болезнь, лечение, здоровье.

The article deals with prevention and treatment techniques of venereal and sexual diseases as well as views on its origin.

Key words: disease, cure, health.